

Foto: H.D. Vatz / Pixellio

10 / 2014

El Greco – Nua ir cun il graun? – Agid a Haiti –
Frar Mattias – Natras indigenas – L'Hebdo – Brev
da federaziun dal 1524 – Studegiar rumantsch –
Da Sarajevo a New York – Andreas Caminada

El Greco a Vienna

In'exposiziun excepziunala davart in artist genial

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ Enamez Vienna, enfin als 2 da settember, pon ins visitar in'exposiziun (1) deditgada al pictur Domenicos Teotocopulos numnà El Greco (1541–1614). La vita e l'ovra da lez artist genial simboliseschan la situaziun da l'Europa dal sid en il temp da la preponderanza tirca e de quella battaglia da Lepanto che Giovanni Battista Macholino ha malegià en la baselgia da s. Vintschegn a Pleif (Vella).

Da Creta enfin en Castiglia

Entant ch'il sultan dominava sin la Mesinsla balcanica, segirava Vaniescha, la «Republica da s. Marc», ses agen commerzi oriental entras il possess da varsaquantas inslas en il Mar mediterran. Sin ina da lezzas è naschè Ugo Foscolo (1778–1827) d'ina mamma greca; pli tard è'l vegnì in grond poet talian. Medemamain è Domenicos Teotocopulos naschè en Creta, quella giada possess venezian. Sia carriera artistica ha'l entschet sco pictur d'iconas, quels maletgs giagls da sontgs che tenor la tradiziun da las baselgias orientalas possibiliteschan al cartent da contemplar radis da gloria divina. Il giuven Cretais è lur i a sa scolar en l'Italia, lezza giada patria dals arts: 1566 a Vaniescha, 1570 a Roma... e 1577 en quella citad da Toledo ch'era stada residenza dals retgs da Castiglia enfin a 1561.

Sin terra ed en tschiel

A Toledo pon ins anc admirar blers maletgs da l'artist. Ins enconuscha cunzunt «La sepultura da cunt d'Orgaz» en la baselgia da s. Tumasch, in capodovra da dus plauns ch'exprima la religiusadad da la refurma catolica. La persuna principala dal maletg, il cunt barmier, ves'ins sin omadus plauns. Giusut, sin terra, vegn sia bara, gia vestida cun cuirassa, sepulida d'in uvestg assistì da quatter spirituals en preschientscha d'ina fulla da nobels, bunain be umens. Sin il plau sur, en l'auter mund, vegn il cunt, vestì be cun in ponn, retschert da Cristus, Maria, s. Peder cun duas clavs, varsquants anghels ed ina fulla da sontgs e beads. Da la vartstattan traïs figuras dal Vegl Testament: David cun arfa, Salomon cun scepter e Moses cun las tavlas da la lescha. Ils cuntrasts da cultur, sco er quels tranter cler e stgir, ils chaus pitschens e las figuras stendidas ed agilas caracteriseschan il stil unic d'El Greco.

In temp da rempars

L'artist ha era malegià purtrets che correspordan dapli a noss gust d'oz. Ses «Cardinal Fernando Niño de Guevara, derschader da l'Inquisiziun [castigliana]», para da truar tgi ch'al guarda, cun sia eglida senza la minima buntad ed umanitat. El Greco sco convertit fascheva seguir attenziun da lez chatschadur d'eretics che simbolisescha in temp da temma. Gist quella giada han ins bajegià in rempar schizunt enturn Toledo, enamez la Mesinsla iberica, sco fortezza en cas d'invasiun musulmana (dal Mar mediterran) u ughenotta (da l'Aquitania). Medemamain agiva l'Inquisiziun castigliana sco rempar da las olmas. A Winterthur (2.) pon ins contemplar il cardinal e sa laschar tementar da ses sguard. In maletg tut auter, «S. Madalaina fa penetienza», pon ins uss admirar a Vienna; el mussa la putganta enriclida en extasa che cuverna ses sain blut cun il maun sanester, entant ch'il dretg, stort, na ristga da tutgar ina chavazza, simbol da la mort, che tegn avert in cudesch. L'exposiziun enamez la citad dals Habsburgs, cun quaranta maletgs d'El Greco, porscha l'occasiun da respirar l'aria d'ina da las chapitalas istoricas da noss continent.

1) Kunsthistorisches Museum, Burgring 5,
A-1010 Vienna, telefon 0043 1 525 240

2) Collecziun Oskar Reinhart, Am Römerholz,
Haldenstraße 95, 8400 Winterthur,
telefon 052 269 27 40

Quest maletg d'El Greco, «Sontga Madalaina fa penetienza», pon ins admirar a Vienna enfin ils 2 da settember.

MAD

■ OR DAL DICZIUNARI RUMANTSCH GRISCHUN

Nua ir cul graun? Sin chischner, sin talina u sin lattida?

Ina gronda grupp da chischners a Flond (fototeca DRG, Derichsweiler).

Quest chischner a Segnes (Mustér) è bain sper il clavà, ma nun è collià cun quel. Qua scudani cun ina maschina electrica. Quella fa blera pulvra e perquai èsi meglier lavurar en il liber e betg en irl.

(sisum) Ina gronda grupp da chischners sin in prà planiv tranter Flond e Sursaissa.

(giudim) Laschiva pitgada si tranter ils supports d'in chischner a Cuort (Sursaissa 1961).

Ina famiglia a Tschamutt metta las monas sin chischner (Tujetsch 1913).

Chischner collià cul clavà cun in pèr lains per travers (Medel 1944).

Talina vi d'in clavà cun suten la stalla. Las monas vegnan messas uschia, che las spias èn da la vart dadens, pervi dals utschels (Compadials 1921).

DA MARGA ANNATINA SECCHI,

In chischner è ina construziun da lain o il liber per metter si las monas a segtar durant pliras emnas. Il chischner è fatg or da dus u traís, darar quatter pitgas, che pon esser lungas fin 10 m e ch'èn collidas tranter pèr cun 8–22 lattas per travers. Ils chischners, pli bauad derasads en tut il Grischun, han survivi fin nel 20. tschientaner be en tschertas parts da la Surselva: en Tujetsch, Medel, a Mustér, Sumvitg, Sursaissa, Surcuolm, Flond. A partir dals onns vaintg e trenta èn els dentant svanids rapidamain er en questas regiuns. Dal 1950 hani registrà per Flond: «Chischnes novs eisi ina roschada d'onns buca fatg si pli. Mint'onn van giu in pèr; ussa mettani en clavau».

Tenor l'artitgel «chischner» en il terz tom dal DRG, devi dal 1961 en tut il Tujetsch mo pli 12 chischners, en Sursaissa anc circa 60. Mo darar vegniva in chischner rut anc reparà. Tenna haveva dal 1935 anc 15–20 chischners, la gronda part da quels eran chischners dubels cun traís pitgas; quels nun existan pli ozendi.

La veta d'in chischner era relativamente curta, per ordinari var 20 onns. Sch'in chischner smanatschava da cupitgar vegniv' el bittà giu, per na metter en privel la glieud u la bestga sin la pastgira. Il bittar giu sez era dentant er privlus. Camischolas: «Al derger giu ai lu aun mal. Al Vageli Mon ei vagnus sut in caschnè».

Er metter en pe in chischner era ina lavur privlusa. In dals correspondents dal Dicziunari da Mompé-Tujetsch raquintava: «Par derscher si in chischne drovi biars umens. Cheu a Mumpé fussen nus par sameglia nuot uonda». Per in chischner da quatter pitgas e cun tett duvrav' ins 40–50 umens. Ch'ins gidava in l'auter gratuit sa chappiva da sez: «Quei fievan se, suenter ina paterlada; lu mavani a tgasa. La paj'era parsazez in bien angratzgament» (Camischolas).

Il chischner daventa ina talina

El decurs dal 19. tschientaner s'ha il chischner avischinà al clavà, silmain en tschertas regiuns da la Surselva. Spezialmain enta Medel datti da questas construziuns, nua ch'il chischner nun è pli dal tuttafatg liber enturn ed enturn e sustenù cun lains d'ina vart e da tschella, mabain ch'el è dad ina vart collià cul clavà. In correspondent da Curaglia ha rapportà enturn il 1920: «Caschnes ancunter clavau mintga pur tg'ha in gron ni in pign».

En autras regiuns da la Surselva s'ha sviluppà ina furma da chischner integrada en la contruziun dal clavà, en pau sco ina lautga: ils lains dal clavà èn dad ina vart pli lungs, uschia ch'ina da las paraids dal clavà ha sco ina puntanada davant si, nua ch'ins ha access dal clavà anor. Questa lautga ha per il

solt num «talina», mintgatant dentant er «chischner» sco la construziun libra sin la prada.

Na pli ordadora: la lattida

La lattida è en Surselva quai che la «charpainta» è en Engiadina u la «pandigia» en Surmeir. Ella sa chatta sur l'iral e po avair il funs serrà u avert. A Sevgein per exemplu: «Ils lenns da latiu ein mess aschia che denter dus eisi pli bia spazi liber che denter tschels; aschia san ins dar si cumadeivlamein las monas da chischner».

Quest sistem per setganter il graun ha l'avantatg che tut è sut tett e già en clavà, quai che simplifitga la lavur. Lumbrein: «Igl emprem vegn il graun svidaus or en irl e lu la sera tard u la damaun marvegl mess sin lattiu u sin lattinas». Quai gieva a Riein uschia: «Ina persuna tonscha si las monas cun la latta da chischner. In um sin lattiu caveglia las monas davontier. L'emprima partida vegn messa per tiara e furma aschia in funs sil lattiu. Las autras vegnan messas agradi si funs, per ch'ellas sechien or pli bein».

Las monas stavan sin lattida traís fin quatter emnas, alur vegnivan ellas prendidas giu e scussas en irl u davant clavà (v. foto a sanester). Suenter las monas, vegniva il strom sin lattida. Flond: «Suenter haver scudiu quater gadas, vegneva il strom aunc scurlaus si cun la fuortga ed allura daus sin lattiu».

I dat ina chanzun d'uffants cun sia atgnia vista: «Jeu e Stathaler Rest Matthiu / Essen i sin latiu, / Dai giu s'il fein, / Stai biebein; / Dai giu sil strom, / Stai bein e lom». Tgi che vul savair dapli, po leger vinavant en in dal ultims faschichels dal DRG sut il pled «lattiu»!

Lattida da dadora: sut la culmaina vesaina las testas dad indesch lains radunds che furman ina mesa glina culs pizs ensi. Las dus lingias verticalas separan ils ladretschs da l'iral. Giusum, cun lains quadrats e fanestrettas, è la stalla (Fidaz 1999).

L'interior d'ina lattida a Fidaz (survart da dadora): tschintg lains radunds furman il funs e traís las paraids. Els èn enchastrads culs lains da la paraid dal clavà (Fidaz 1999).

Claudia Cathomen en il Haiti - ella è responsabla tar RTR per las acziuns da la Chadaina da fortuna.

Haiti – caotic, cordial, en moviment

I è in auter mund, quel da Haiti. In mund dil caos sin via, ma er da la cordialitat dals abitants. Abitants che paran tuts dad esser il medem mument sin via, dad esser en moviment. Butias sco tar nus hai strusch. Ma i vegn tuttina vendì e cumprà dal tut: chautschas, medicaments, telefonins, fritgs, cotglia, mobiglias. Tut pon ins cumprar sper via. Ma il terratrembel è visibel dapertut. I ha munds da rests da chasas.

Invit da la Chadaina da fortuna

Sin invitaziun da la Chadaina da fortuna hai jau survegnì la pus-saivladad da visitar il novembre

2011 il Haiti, 22 mais suenter il terratrembel dals 12 da schaner 2010 ch'aveva ina fermezza da 7 magnitudas. I vegn schazegià che varga 300'000 persunas èn mortas. Ulteriuras 300'000 èn vegnidas blessadas. En tut èn ca. 3.2 milliuns pertutgads en ina moda ni l'autra dal terratrembel. Er 22 mais suenter la catastrofa hai anc adina champs da tendas. Ma para na betg pli tantas sco curt suenter il terratrembel, dian las organisaziuns d'agid. Il chaos en la chapitala da Haiti, lez era dentant gia avant la catastrofa. Glieud sa moveva dapertut, e buna-main be glieud giuvna.

Sin visita tar la glieud

L'emprima visita maina la gruppà da schurnalists tar ina dunna, tar Rose Marize Etrenne ch'è vegnida blessada grevamain ils 12 da schaner 2010. Ella ha ina protesa e surviva cun ses tschintg uffants cun vender bavrondas sin via. Ella raquinta dal di dal terratrembel bunamain cun larmas en ils eglis. Era sch'ella para sauna, emblidà ha ella nagut. Ma ella para da viv'er sco blers. Ella s'arranscha cun la situaziun. Ma sche quai tanscha da vegnir ord las miserias? In'autra visita maina nus en las muntognas damanaivel da Port au Prince. Silina Trezile è

l'emprima ch'ha survegnì ina chasa nova, in project da radund 100 chasas che la Caritas ha realisà, per part er cun daners da la Chadaina da fortuna. 30 m² per ella e ses 8 uffants, dals quals 4 vivan anc tar ella. Ma ella è engraziaivla e raquinta gugent da ses nov dachasa. Ina chasa senza electricitat, senza aua, cun ina latrina ed ina cisterna per rimnar aua. Ella è beada da pudair far ina nov'entschatta ed engraziaivla per l'agid. Betg per nagut è ella sa fatga bella per la visita da la Svizra.

Claudia Cathomen

Frar Mattias e sia istorgia d'amur

DA CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ Quai spetgan ins il pli davos en claustra. E gist quai raquinta frar Mattias che viva cun radund 25 confrars en la claustra benedictina ad Uznach.

Ina istorgia d'amur. Gia baud, cun quattordesch onns, ha el sentì il desideri da gidar ils paupers ch'endiran fom. Ha el gia da lez temp savì ch'el veglia ir en claustra? «Oh, sch'jau vi declarer quai, datti bunamain in roman», manegia frar Mattias e ri. Ma el cumenza curaschusamain a raquintar.

Tavanasa u Dieu vegn pli tard

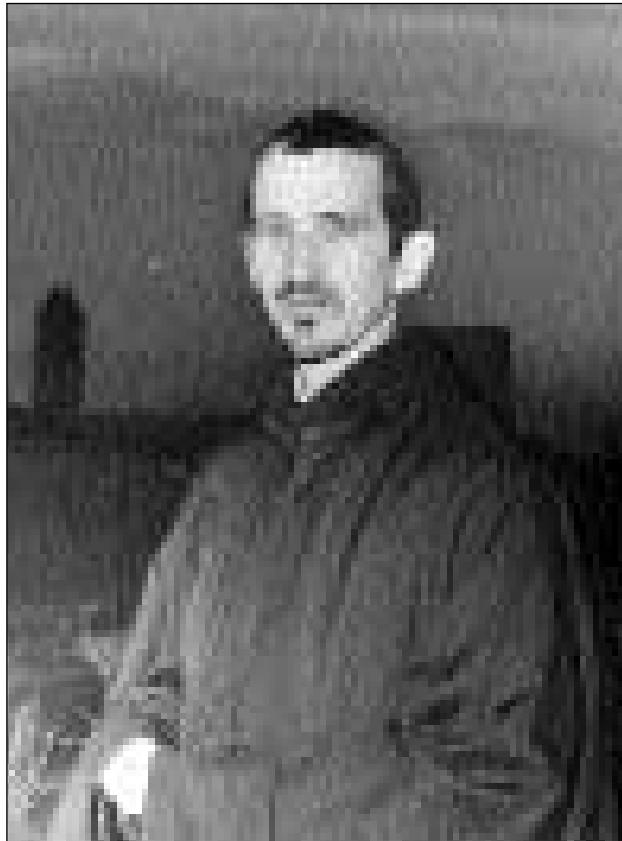
Creschè si è Giusep Mattias Beer (1955) a Tavanasa en ina famiglia religiosa. Pli fitg cun las ovras che cun ils pleuds hajan ses geniturs dà in bun exempl al fegl: «Jau hai mai udì in pled maltschec da bab e mamma.» Diesch onns haja el fatg il nurser dal vitg ed el sa siemavia gugent, raquinta frar Mattias.

«Dieu è insatge ch'ins s'occupa cuntut, cura ch'ins vegn pli vegl», uschia ha il mat pensà en ses temp d'emprendissadi da bostger. Che quest quint na giaja betg si, è el s'accorschì duas giadas tar accidents. Uschia saja el ina giada vegnì sut ina maschina da segar ed in'autra giada en il guaud sut ina buora. El è be per schaberg mitschà quellas duas giadas da la mort.

Vers la fin da l'emprendissadi ha in malruaus tschiffà il giuvenot: «Tanta glieud cun fom datti sin quest mund e nus mangiain tschintg giadas il di il venter plain.» Il pli gugent avess il bostger interrutt ses emprendissadi e fiss i via-dora en il mund per gidar. Quai ha ses bab impedi cun pleuds prudents.

Dieu duai far!

Per gidar ils paupers dovri ina savida da

I fa prescha dad ir ad urar. Frar Mattias sa legra.

ANR

basa medicinala. Perquai ha Mattias cumenza in segund emprendissadi da tgirunz. En quest temp ha el emprendì d'enconuscher sia amur. Igl è stà da Pastgas notg. Avant baselgia ha el vesì ella. Durant messa n'era ses chau betg propi tar il predi e las oraziuns. El era trubistgà. Tge far cun quests sentiments che siglian tuttenina a dies? El che vuleva ir naven.

E Mattias che discurra en talas situaziuns adina cun Dieu, ha ditg durant quest servetsch divin: «Sche Ti vul che quai duai dar insatge cun questa giuvna, lura stos ti procurar ch'ella fa l'emprim pass.» Suenter messa n'aveva Mattias betg uschè grondas preschas dad ir a

chasa. El leva gea che la matta plidentia el. Sez n'avess el mai fatg quai. E la matta è vegnida.

L'amur ed il parvis

Igl è stà ina amicizia cun bleras bellas chaussas, ma era cun evenimenti che fan mal. Els legivan omadus savens la bibla e faschevan part d'ina gruppa evangelica.

Sin las spassegiadas cun sia muronza, haja el survegnì ina idea, tge ch'il parvis po esser. Avant haja el adina pensà ch'il parvis saja il lieu, nua ch'igl existia nagna fom, nagna said e nagins quitads. Sch'el giaschaiva dentant en il pastg sper sia charezzada, lura haja el sentì ch'il

parvis è dapli: «Là vegn jau charezzà d'insatgi, ed jau dastg era charezzar insatgi cun tut mias forzas.» Questa amicizia è en la regurdientscha da frar Mattias insatge fitg custaivel, era sch'ella ha già baud cumenzà a balluccar. Suenter dus onns curt avant far spusalizi è il pèr i dàpart. Per Mattias era il desideri d'ir dàvent anc adina pli grond ch'il giavisch d'avair famiglia. Malgrà questa discrepanza interna ha la separazion chaschunà grondas dolurs tar omadus. Il giuven tgirunza ha pers ses equilibr corporal e spiertal. El ha cartì da na pudair viver persul. Tuttina ha el savì che sia decisiun, da betg vulair famiglia, saja gista.

Duas emnas daventan perpetnada

Intgins mais pli tard ha il giuven gi da far a Mustér. El ha vesì la claustra ed ha pensà: «Daco betg ir puspli ina giada a prender penetnienza.» Onns ora n'era el betg pli stà en confessiunal. Pader Placi Berther era il confessur. Lez haja dumandà a la fin: «Na lessas betg ina giada vegnir si tar nus?» «Jau vegn gugent, ma be per fufragnar.» Mattias è i ord confessiunal directamain tar il portal a dumandar cura ch'el possia ina giada vegnir per duas emnas.

Cun duas emnas n'esi lura stà nagut. Frar Mattias è restà in mez onn en «ses fufragnadi». I ha plaschè uschè bain en claustra ch'el è sa decidì da daventar benedictin. Ma betg si Mustér. El ha vuli ir ad Uznach tar ils benedictins missiunaris.

Cun insatge aveva frar Mattias anc fadia l'entschatta en claustra: El era s'imaginà ch'ins fetschia adina oraziun senza fin ed haja da far gigina incontin. Ch'ils paders e frars mangian fitg bain e gugent, era l'emprim moment ina trumpada per Mattias. El haja protestà. Pader Placi haja dentant purschì maun

ad el: «Pren avunda e sajas engraziaivel. Lu daventas ti ferm e sas avair quità da tai e dad auters.» Mattias era in pau spussà cura ch'el è entrà en claustra. Prest ha el puspli chattà forzas. 1986 ha el fatg sia empermischun perpetna.

La fom n'è betg a Tansania

Dus onns pli tard è ses grond desideri i en vigur. El ha pudi ir per in onn a Tansania. Igl è stà in bellezza onn: «Jau n'hai gnanca ina minuta laschà encrescher.» Frar Mattias veva schizunt cumpagnia da Rumantschs. Pader Clemens Giger e pader Baseli Fetz viven en questa missiun. Ella sa numna Uwemba e sa chatta sin 2000 meters sur mar. La vegetaziun saja sco en Svizra ed il manaschi puril da la missiun ha 150 tocs biestgia, 5 chavals, 50 portgs e 5 assens.

La gronda fom n'ha frar Mattias dentant betg chattà en l'Africa. Cura ch'el è turnà enavos en Svizra, ha el vesì a Klooten be glieud pitgiva. «Qua en questa surabundanza regia ina tala malcumentantscha.» Vid quai ha frar Mattias gi da morder plirs mais suenter ses return. En l'Africa aveva la glieud – malgrà la paupradad – plaschair da viver. «I dat ina pli gronda fom, che la fom corporala. Igl è la fom spiertala», di frar Mattias. Perquai sa senta el oz era en Svizra sco missiunari. Ed el va gugent cun sia rassa a Turitg, era sche in u l'auter sa maina e guarda curios: «Quai dat impuls – ed in zichel da patertgar a la glieud.» Frar Mattias sto tuttenina far prescha. Ils zains tutgan. El ha dad ir a chantar vespras. E da prender cumià di el: «Jau hai adina la speranza ch'jau hai pudi semnar in graun en ils cors da mes concarstgauns.» Lura sbriga el en sia rassa vers la porta baselgia. El sa maina ina davosa giada, fa adia e ri sco da sa legrar dad ir a chantar. I para sco sche frar Mattias avess chattà sia vaira amur.

Las natras indigenas – spezias da serps spuretgas e betg privlusas

■ Entaifer las serps furman las natras la famiglia cun las pli bleras spezias insumma. Sin l'entir mund èn quai var 1700 spezias u radund 60 % da tut las spezias da serps viventas. En Sviza vivan sis spezias da natras. Quellas vengnan sudivididas en duas gruppas: a las natras per propri appartenanz la natra grischa, la natra d'Esculap e la natra gritta; tar las natras d'aua tutgan la natra grischa, la natra quadrigliada e la natra punctada (che na vegg sco suletta berg avant en il Grischun). Las pupillas da las natras èn da furma radunda; las duas ulteriuras serps indigenas – la vipra berus e la vipra da Giura (ch'en omaduas da tissi) – han percuter pupillas verticalas.

Natra grischa

La natra grischa è la pli pitschna sort da serps che viva tar nus ed a medem temp la serp la pli derasada en Sviza. La colur da fund variescha dal grischi al brin, dal

melnent fin al cotschen brin. Sin la part amez dal dies ha la natra grischa ina retscha dubla da flatgs stgirs

che pon cular in en l'auter a travers u per lung il dies.

La marvezza d'enviern dura per il solit da mez october fin mez avrige, ella po dentant er sa sputar per duas emnas enavant u enavos, tut segund l'aura. En regiuns pli autas dura il sien d'enviern pli ditg ch'en la planira. En la regiun alpina ves'ins perquai la natra grischa mintgatant pir vers la fin da matg en il liber.

Ciclus dal di: La temperatura optimala per vegnir activa è circa 23 °C cun in'umiditat relativa da 60%. Cur ch'il suleglbrischa e l'aria è sitga, restan las natras grischas sur la crappa u stattan en la mesa sumbriva, zuppadas en il chagliom. La serp è ina buna raividra e perquai la chatt'ins mintgatant er sin in rom d'ina chaglia.

Ils abitidis preferids èn urs da saivs vivas e da guauds, tagls da laina nuncultivads, prads sitgs cun bostgam, pastiglars, gondas, vignas e mirs da sendas. La serp viva en la planira ed en autezzas fin a 2000 m sur mar. En la Sviza Bassa è il dumber total sa reduci massivamain ils davos 50 onns, ensemble cun il dumber dal luschard taclà, dal luschard da mirs e da l'orveta, la preda preferida da la natra grischa.

La natra grischa maglia surtut luscharts ed orvettas, daspera er mieurs, utschels e serps pitschnas; ella na sa starmenta er betg da magliar serps da tissi e serps giuvnas da l'argna specia. La preda tschiffada vegn stranglada cun duas, traiss brancladas ed alura traguttida.

Ils giuvens madiran en l'uterus da la mamma fin avant la naschientsha. A la fin d'avust u l'entschatta settember naschan 3 fin 15 giuvens enserrads en ina membrana transparenta che vegn immediat siglienta-da.

Sche la natra grischa sa senta en las strengas, sa rodla ella ensemen, tschivila e sa stortiglia vers l'inimi per al morder. Ma la morsa n'è betg privlusa e betg tissientada. La serp sa fida oravant tut da sia colur e da ses muster sin la pel che fa ch'ins na vesa prest betg ella en la natra.

Natra d'Esculap

La colur da fund da la part sura è d'in mel-

Ina giuvna natra gritta cun sia coluraziun caratteristica.

Natra grischa en ses ambient natural.

FOTO H. D. VOLZ/PIXELIO

len stgir, mellen brin, verd grischi fin verd uliva, pli cler da las varts e sin il chau che sura. Ils urs da la vart da las squamas en la part amez dal corp èn savens alvs. Ils urs dals lefs e da la tatona èn melnents. La part sur è alventra, melna u grischa, da la vart mintgatant cun flatgs pli stgirs.

La marvezza d'enviern da la natra d'Esculap dura il pli ditg da tut las serps indigenas. Ella tanscha per il solit da l'entschatta october fin a la fin da matg. Er la temperatura optimala per vegnir activa è pliost auta (circa 28 °C). La serp pon ins veair la primavaira e l'atun durant las uras da mezdi. La stad sorta ella be anc la damauna baud u curt suenter il tramunt per sa stgaudar. Uschiglio maina ella ina vita plitost retratga. La natra d'Esculap viva be en il sid e sidvest da la Sviza.

La natra d'Esculap abitescha en guauds da feglia cleris, en vegls mirs, en gondas ed a rivas da flums surcreschidas da bostgam, mintgatant sin deponias, nua ch'ins la chatta sut aissas u folias da tola.

La specia stat pli u main fidaivla al lieu tschernì e banduna quel mo, sch'ella vegn disturbada u sche la vivonda manca. Sin ses viadis quotidiens da di u da notg dumogna elllas spazis da 50 m x 50 m. La natra d'Esculap è in'excelleta raividra ed ins la po savens vesair sin chaglias e plantas, nua ch'ella spoglia gnieus d'utschels.

La natra d'Esculap preferescha mieurs, maglia però er durmigliets, talpas, utschels, luscharts ed orvettas. Ils animals giuvens sa nutreschan surtut da luscharts e da mieurs pitschnas. La serp strangla sia preda cun 2-3 brancladas avant che la trugger.

Il temp da paregliazion sa cumbattan ils mastgels. Durant la copulazioen tschiffa il mastgel la femella per il culiez u per il chau. La fin zerladur u il fanadur depona la femella tschintg fin otg ovs da 40-55 mm lunghessa e 18-23 mm ladezza. Ils pitschnas naschan il settember.

Natra gritta

La part sura è blau naira cun flatgs mellens che pon cular in en l'auter sin la part davant dal corp a strivlas satiglias traversalas. Tar ils animals giuvens è mo il disegn nair mellen dal chau identic cun quel dals creschids; il contrast cun la colur da fund è però bler pli ferm che tar ils animals creschids.

La marvezza d'enviern dura per il solit da la fin october fin la fin da mars. Ils animals giuvens sa retirar pli tard ch'ils vegls en lur taunas. En regiuns sur 1000 m sa prolunghescha il sien d'enviern per circa quatter emnas.

Il camuflagi perfetg – ina natra grischa sa zuppa en il brutg.

FOTO: PD

utschels. Ella è la serp la pli svelta da la Sviza e persequitescha sia preda cun grond inschign; ella è ina buna raividra e noda esut l'aua per fugir.

Sia preda piglia ella cun la bucca che cuntegna blers dents ch'en drizzads vers anen. La serp sa zulla enturn la preda e strangla quella. Ruanas maglia la serp per il pli vivas, perquai che quellas èn memia grischas per stranglar. En pli maglia ella utschels u per exemplar ratuns.

La serp metta 5 fin 15 ovs. Or da quels sortan 6 fin 8 emnas pli tard pitschnas serps. Il chau da quellas è mellen nair e fa endament ina vespra. Quai ha in effect da defensiun, pertge che sa defender activamente na pon las pitschnas serps betg.

La natra gritta morda, sch'ella vegn tschiffada. Ella na lascha betg liber immediat suenter la morsa, mabain fa moviments da mastegiar (perquai il num natra «gritta»). Sia morsa n'è betg da tissi. Perquai tanschi da dischinfector la plaia.

Natra grischa

La natra grischa viva gugent datiers da l'aua. La vart sura da ses corp satigl è blau grischa. Davos il chau ha ella dus tagts mellens en furma da mesaglina. Quels han in ur nair. Er exemplars dal tuttafatg nairs (melanos) pon ins inscuntrar en l'entir territori da derasaziun.

Il mastgel vegn 1 meter lung, la femella 1,5 meters. Cun grond inschign serpégia la natra grischa tras l'erva ed il bostgam. Ella po era raiver. En l'aua fa ella moviments elegants e tegna il chau or da

l'aua. Ella po star fin 30 minutias sur l'aua.

La natra grischa vesa e savura fitg bain, ella n'auda però nagut. Persuenter senta ella già fitg pitschnas vibriziuns. Ella maglia en emprima lingia ruanas. Ina giada ch'ella ha tschiffa sia preda, na lascha ella betg pli liber quella. Immediat cumenza la natra grischa a tragutter quella. Per far quai smatga ella la preda viva en la gula schlariadi. Ella moveva quella ina giada cun ina mesadad da la missella e l'altra giada cun l'altra mesadad. La digestiun dura plirs dis.

rent e sa movan plausie. En l'aua giachan elllas mintgatant sur in crap pli grond e muntan mo occasiunalmain a la surfatscha per respirar e reemplenir ils pulmuns cun aria frestga. La natra quadrigliada creschida preferescha sco preda ils peschs, ella sa cuntenta dentant er cun amfibis.

En l'aua restan ils animals pli u main en il medem lieu; sin la terra percurter fan els mintgatant viadis d'in pèr dis e surmontan distanzas da fin a 350 m. Ma ellas chattan adina pusplè la via enavos a l'aua. En il Grischun viva la natra quadrigliada mo en il Mesauc ed en il sid dal Puschlav. Sur 500 meters sur mar è ella strusch da vesair.

La natra quadrigliada na morda betg. En cas da privel sa scufila ella, sibla e sigla envers l'inimi, quai dentant cun bucca serrada. Sche quai na tanscha berg, lura svida ella sias glandas che cuntegنان in liquid che toffa u sa zulla en ses agens excrements. Uschia na pon ses inimis betg magliar ella. In'altra tactica è da sa volver en dies, avrir la bucca e laschar pender ora la lieunga e far sco sch'ella fiss morta.

Natra punctada

La part sura da la natra punctada è grischa, eventualmain cun tunis verd uliva u beschs. Davos il chau, en la part amez dal dies, cumenza ina retscha dubla da flatgs che statut visavi in a l'auter, s'alterneschan cuulan in en l'auter. Mintgatant furman els er ina lingia en zic-zac, in disegn che sumeglia quel da la vipra, e perquai il num tudestg «Vipernatter». Ina retscha da flatgs radunds, cleris en il center, cuvra las duas varts. La part sur è d'in alv malnet, u da color melnenta u cotschenta e cuvuta da flatgs rectangulars, postads en quadrats. Al culiez en i flatgs stgars, vers la cua davenstan els pli spessi.

Tuttina sco la natra quadrigliada chatt'ins la natra punctada sin la terra durante la paregliazion, durante la digestiun da la preda e durante la spelada. Ella giascha la primavaira e l'atun enturn mezdi sper la rivava a sulegl. Uschiglio noda ella al fund da l'aua ut stat sur in crap a la guetta da peschs. Ils animals giuvens fan chatscha en vischiananza da l'aua, exemplars pli vegls nodan er pli lunsch davent da la rivava, en lieus nua che sa chattan ils animals da preda pli gronds. La stad durante la digestiun sa zuppa la natra a terra sur in crap, in toc lain etc., cuun preferenza en in lieu umid.

La natra punctada occupescha il pli pistchen territori da las trais serps da l'aua. Ella na s'allontanescha en general betg pli che 80 m d'in lieu, er betg per tschertgar in quartier d'enviern.

La natra punctada è derasada da la planira fin a 450 m autezza. En Sviza viva ella be en il sidvest, en ils chantuns Vallais, Vad e Genevra.

Natra quadrigliada

La part sura variescha dal grischi blau al verd uliva, cun duas retschas pli u main distinctas da flatgs nairs che cumenzan davos il chau. Igl existan er exemplars complettament nairs.

La marvezza d'enviern dura da mez novembre fin il mars e po sa sputar per ina u duas emnas segund las condizioni da l'aua. Ils quartiers d'enviern sa chattan en vischiananza da l'aua, nua che la serp viva da stad, u en ina distanza maximale da 150 m davent da quella. Ils animalets passentan l'enviern sulets u en gruppas.

Las natras quadrigliadas nodan al fund da lais, lajeti, flums ed uals cun in lev cur-

Las spezias da natras indigenas en survista

Natras per propri (Colubrinae):

- Natra grischa (Coronella austriaca): Schlingnatter
- Natra d'Esculap (Elaphe longissima): Äskulapnatter
- Natra gritta (Hierophis viridiflavus): Zornnatter

Natras d'aua (Natricinae):

- Natra grischa (Natrix natrix): Ringelnatter
- Natra quadrigliada (Natrix tessellata): Würfelnatter
- Natra punctada (Natrix maura): Vipernatter

La preschentaziun:

Dossier «Natras»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1799
www.chatta.ch

Ina gasetta svizra festivescha

«L'Hebdo» cumpara a Losanna dapi traís decennis

■ (gsc) Ils 11 da settember 1981 ha la chasa editura Ringier mess ad ir dus magazins emnils, in germanofon ed in romand. Da «L'Hebdo» spetgav'ins pauc gudogn; ins leva al finanziar cun «les bénéfices mirifiques» da «Die Woche». Ma «l'homme propose et Dieu dispose», di il proverbi. «Die Woche» na datti daditg betg pli, ma «L'Hebdo» (www.hebdo.ch) ha gist publitgà in «numéro d'anniversaire» entitulà «Les années qui ont changé la Suisse» ed uschè multifar ch'ins na po simplamain betg al resumar. I suonda insaquantas ivetas or da sias 264 paginas.

Ils progress cuntanschids

Michael Ringier, tschintgavla generazion da la gruppera editura, commentescha: «Tuttas gassetas ston oramai sa fundar sin la qualitat professiunala da lur cuntegn. Internet derasa l'infurmaziun dapertut (...). Quai sforza las gassetas a sa sfadiar da porscher ina plivalur spiertala adina pli auta (...). In artigel stampà sin palpìri pon ins anc adina leger pli tgunsch ch'al moni-

tur. Sin ina pagina pon ins identifitar en in amen quai ch'interessa» (p. 62). Lura declera Christophe Passer co che la Svizra è sa midada en quels traís decennis: «Dal 1981 envilgiav'ins la Svizra; lezza sa resguardava sezza sco in model» (p. 28). Dus buns spierti da la regiun dals traís lais (Bienna, Murten, Neuchâtel) èn naschids en citads arabas nua ch'ins discurra bler franzos. L'emprim era Nicolas Hayek (1928–2010) da Beirut: «A l'entschatta dals onns otganta gievi mal cun l'industria da las uras en Svizra. Questa è uss [grazia a Hayek] il pajais per excellenza da las uras da luxus sco era da las favuraivlas sco Swatch» (p. 30). Nelly Wenger (*1955 a Dar el Baida/Casablanca), scheffa d'Expo 02, ha «persvas la Svizra ch'ella exista propi» (p. 32). La perseveranza da la Tessinaisa Carla del Ponte, «procuratura da la Dreigira penala internaziunala per l'anteriora Jugoslavia» (p. 32) è stada decisiva per ils success cuntanschids da lezza instituzion. Nossas viafiers astgan esser loschas da quels traís decennis: «Projects gronds (Rail

2000, lingias novas tras las Alps), modernisaziun da vaguns e locomotivas» (p. 30). Ins n'astga betg emblidar in acquist social: «Il plaz da las dunnas en la sociedad munta anc adina in cumbat, ma è sa midà en la dretga direcziun (...). I vegn adina pli evident ch'i dat cuseglieras federalas; ma ins sto anc adina cuntanscher bler en l'administraziun e l'economia privata» (p. 37). «In exempl da perfecziun svizra (...) cun l'eleganza dal moviment» (p. 34) repre-schenta per l'autur il campiun da tennis Roger Federer.

Amez l'Europa

Ma «L'Hebdo» na vesa betg mo progress en Svizra tranter 1981 e 2011. «Dapi la fin da la Segunda guerra mundial han ins bajegià l'Europa sco ina fiera basada sin l'interdependenza. Quai ha l'emprim francà ina pasch nova. L'explosiun jugoslava, succedita ordaifer la Cuminanza europeica, la giustifitgescha tant pli (...). Ma la stad 1992 ha slargià nunspetgadament il foss tranter la Romandia, disada d'esser minoritaria, e la Svizra alemana che temeva da vegnir minoritaria en ina cuminanza pli gronda (...). Ils 6 da decembre han 50,3% da votantas e votants ditg 'na' (...). Ins ha manchentà il tren (...). La Svizra ha pers dapi che mo in bigliet en il vagun europeic da segunda classa (...). Jean-Pascal Delamuraz, um da stadi clervesent, ha declarà: 'Quai è ina dumengia naira per l'economia svizra, per il futur da las plazzas da lavour en noss pajais (...) e per nossa giuventetgna'» (pp. 32 e 34). L'autur descriva lur ils progress da la xenofobia populista: «Ils esters, ils criminals esters, ils murdieus, ils muslims, (...) adina tschels èn la culpa» (p. 34).

«Il refus da temair»

Il schurnalist Jacques Pilet, fundatur da «L'Hebdo», descriva la crisa actuala: «Las

bancas grondas admoneschian ils stadis e pretendan ch'i dettian lur sang per restituir emprests smesirads (...). Il sistem mundial da finanzas è profundamain lavagà (...). Ins sto temair conflicts tranter stadis (...) che pudessan manar ad ina guerra fraida u schizunt chauda (...). Ma la politica po anc gidar. L'Europa sa dat fadia plaun a plaun, dentant en la dretga direcziun, vers ina cooperaziun tranter regenzas, dapi disciplina finanziaria, dapi controlla da las bancas (...). I vul temp, ma igl è realistic da sperar ch'i reusseschia (...). Sche l'Union europeica vegn pli flaivla, po'la mo ir en tocs, cun snuaivels donns economics ed auters (...). Ma ella posseda uschè blers trumfs sco era deblezzas. Ella sezza n'ha nagiñ daivet. La Germania ed auters stadis commembers han economias saunaes ed empermettentas (...). Il talent europeic po triumfar, perquai ch'ils gigants dal mund n'èn betg uschè fermi sco ch'ins crai (...). La Svizra è adina stada abla da s'adattar a las transfarmaziuns da ses conturns (...). Il siemi da l'isolaziun na po betg resister a la realitat. Quai avainsa gist vesì cur ch'ins ha fixà il pretsch dal franc tenor quel da l'euro, davairas ina mesira necessaria (...). Ins vegn adina dapi conscient ch'i vul ina vieuta» (pp. 64–65). En paucas emnas ve-sainsa co ch'i va vinavant. En mintga cas sa fida Pilet da la Germania «che n'explotescha betg l'anguscha: Quai fan ses vischins franzos e svizzers (...). La Germania ha emprendi a disfidar da las emozions collectivas (...). Quai deriva dal realissem economic, da la memoria istorica, dentant era da l'evoluziun sociala. La giuventetgna tudestga viagia, studegia, lavour en pajais esters (...). Dal 2010 èn 141 000 Tudestgs emigrads, ma questa cifra chala. 22 000 èn ids en Svizra e 9000 en Pologna» (p. 114). Dalonder il titel da Pilet: «Il refus da temair.» In tal refus giavischass el era per la Svizra, già per ils 23 d'october.

La gasetta «L'Hebdo» festivescha l'anniversari da 30 onns.

La Brev da federaziun (1524) ed ils supplements posteriurs

In sguard sin la «constituziun» da la Republica da las Trais Lias

II 1486 han relaschà las Lias en connex cun lur campagna en Vuclina in regulativ davart la schuldada mobilisada – l'emprim act legislativ cu-minaivel. Cun la Brev da pensiuns è suandà l'onn 1500 in ulteriur decret ch'ha mussà la via vers ina politica unitara da la Republica da las Trais Lias (fundada il 1524). Ina constituziun statala en il senn modern dal pled na possedeva la Republica betg. Tranter il 16avel ed il 18avel tschientaner han las Trais Lias però adina puspè relaschà u cumplèttè decrets legislativs da caracter fundamental: la Brev da federaziun (1524), ils Artitgels da Glion (1524 e 1526), il Kesselbrief (1570), la Brev dals traís sigils (1574) e la Refurma dal pajais (1603, 1684, 1694). Tutt auter sa preschenta il maletg sin il champ da la giurisdicziun: qua èn vegnidus rebattidas tut las tentativas da las Trais Lias d'unifitgar il dretg civil e penal. L'uschenumnà Urden da malefiz è bain entrà en vigur il 1717, si applicaziun è però restada facultativa.

Brev da federaziun (1524)

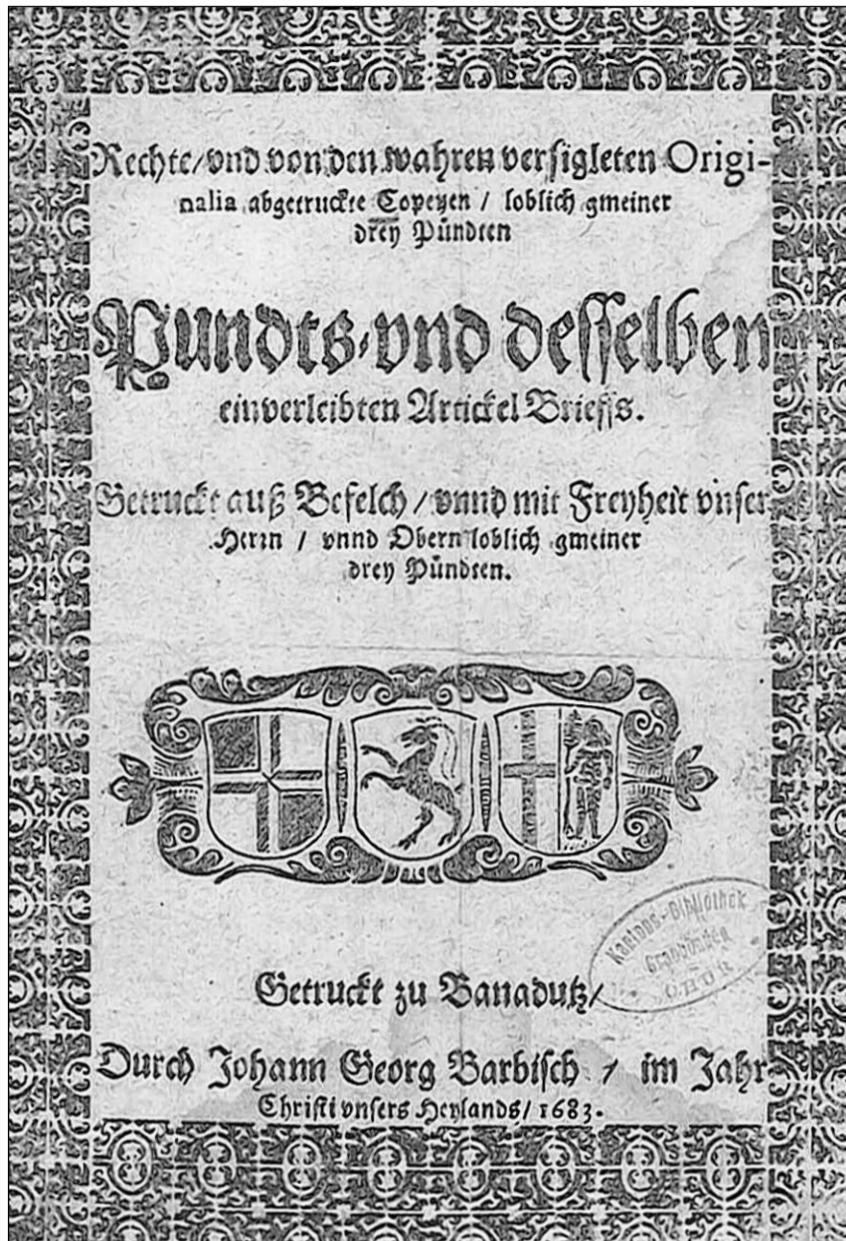
Suenter la Guerra svabaisa dal 1499 è il domini aristocratico-feudal entrà en sia fasa da dissoluziun finala, e suenter il 1520 è la refurmaziun sa derasada spert era en il Grischun. A chaschun da la Dieta salvada il 1524 a Glion han ils cumins da la Lia Grischa, da la Lia da la Chadé e da la Lia da las Diesch Dretgiras ed ils signurs feudals contractà per l'emprima giada sco partenariis cun dretgs eguals. La federaziun dals 23 da settember 1524 n'è betg il resultat d'ina fundaziun da stadi uffiziala – las instituziuns statalas eran già sa consolidadas e vegnan tractadas mo a l'ur (art. 18–22) –, mabain ina resposta collectiva da las Lias a la pressiun pli e pli ferma da vart da l'exterior; ella mussa sco tala grondas parallelas cun las numerosas allianzas da pasch publica da la Confederaziun (Rütti e.a.). Ils artitgels principals tractan la segirtad e defineschan l'instrumentari per stabilir e garantir quella a ses commembres, vul dir l'obligaziun al succurs en cas da guerra (art. 3–7) ed il proceder legal en cas da cuntraversas (art. 8–17, 23–27). I n'exista betg in sulet «original» da questa brev, mabain traís variantas cun pitschnas differenzias; ils detags da sia genesa èn nunenconuschents. Sigillada è ella cun ils sigils da la Lia Grischa, da l'avat da Mustér e dal signur da Razén sco era cun quels da Cuira (per la Lia da la Chadé) e da la Lia da las Diesch Dretgiras. Betg sigillà han l'uestg da Cuira (sco signur dal contadi da Sax-Mesauc/Lia Grischa) ed ils Habsburgais (sco landfocnts en las Otg Dretgiras/Lia da las Diesch Dretgiras), lur dretgs legitims èn dentant vegnidis confirmads explicitamain. Adolf Collenberg

Artitgels da Glion

La litteratura istorica cumpiglia sut il titel Artitgels da Glion ils tschintg artitgels dal 1513 davart la Vuclina e las leschas da las Trais Lias dal 1524 e 1526. Dals tschintg artitgels n'exista nagn document original. I sa tracta qua probablament d'in sboz ch'è vegni discutà, ma eventualmain betg stipulà a la Dieta a Glion. Tenor questi artitgels fissan vegnidis recepids ils Vuclinas sco Confederads e betg sco subdis. Questa vista vegna fatga valair da l'istoriografia vuclinaisa actuala.

Ils Artitgels da Glion dal 1524 e 1526 èn stads da grond'impurtanza per il svilup da las Trais Lias. Ils decrets dal 1524 sa basan probablament sin ils set artitgels da la Lia Grischa dals 20 d'avrigl 1523, amplifitgads, precisads e preschentads ils 6 da novembre dal medem onn en furma d'in postulat stampà da la Lia da la Chadé a las duas outras Lias.

Ils emprims 18 Artitgels da Glion, stipulads ils 4 d'avrigl 1524, èn resor-

Versiun stampada da la Brev da federaziun dal 1524 e dals Artitgels da Glion. (Stamparia Barbisch, Bonaduz, 1683).

tids da las consultaziuns cuminaiwas. La mira principala da questi artitgels, redigids confurm al spiert prerefurmatoric, era d'eliminar ils abus entaifer la Baselgia; ils spirituals avevan d'administrar sezs lur pravenda, abitar al lieu d'uffizi (scumond d'absenza), exercitar conscientiusamain la pastoraziun e manar ina vita undraiva; la plaiv pudeva relaschar in plevon fallibel e tscherner in auter; la giurisdicziun clericala en fatgs seculars è vegnida abolida (cun excepziun dals affars matrimonials) e l'uschenumnà maun mort na genesa èn nunenconuschents. Sigillada è ella cun ils sigils da la Lia Grischa, da l'avat da Mustér e dal signur da Razén sco era cun quels da Cuira (per la Lia da la Chadé) e da la Lia da las Diesch Dretgiras. Betg sigillà han l'uestg da Cuira (sco signur dal contadi da Sax-Mesauc/Lia Grischa) ed ils Habsburgais (sco landfocnts en las Otg Dretgiras/Lia da las Diesch Dretgiras), lur dretgs legitims èn dentant vegnidis confirmads explicitamain. Adolf Collenberg

unicamain la Dieta (tenor l'art. 14 era quella da Cuira impegnativa). Per quai che reguarda il dretg ecclesiastic cumplettavan ils segunds Artitgels da Glion ils emprims. Ils avevan rinforzà la supremazia dal Stadi sur la Baselgia e ses organs. Las plaivs avevan obtegnì il dretg da tscherner libramain in plevon, las fundaziuns da messas perpetnas eran vegnidas abolidas ed il noviziad per las claustras scumondà (intent: secularisaziun). Avant l'elecziun d'in uestg stueva il Chapitel catedral consultar la Lia da la Chadé (intent: impedir uestgs esters). Determinaziuns da dretg privat: reduciun ed aboliziun parziala da las dieschmas; liberaziun da las dieschmas, dals tschairs da feuds ereditars e dals tributs che na cumpetevan betg pli al proprietari originar; las taxas per uffizianti episcopals (notars, sigilladers e.a.) èn vegnidas reducidas, ed il tudestg aveva substituì il latin sco lingua giudiziala.

Ils segunds Artitgels da Glion dals 25 da zercladur 1526 eran influenzads emoziunalmain pli ferm da las revoltas dals purs e da la refurmaziun progre-dinta. Ils eran pli radicals ch'ils emprims e furmavan la basa legala ed impegnativa per la defederalisaziun e secularisaziun da la pussanza statala. La pussanza statala, exercitada dal prinzi-vestg da Cuira en las Trais Lias, era vegnida transferida als «cuseggs e vischancas» (quai era ussa la furmla uffiziala), pia de facto al pievel. Ils segunds Artitgels da Glion cuntegnevano las suandantas determinaziuns da dretg public: ni l'uestg ni auters spirituals na dastgavan eleger uffizianti seculars (podestats, derschaders, mastrals), resalvà ils dretgs renconuschids e fixads en scrit; uffizianti episcopals na dastgavan betg far part d'ina autoritat statala; sco tribunal d'appellaziun na serviva betg pli il collegi da derschaders episcopals, mabain la proxima dretgira imparziala (impurtant per Cuira e per la Lia da la Chadé); ils dretgs da chascha e da pestga eran ids a las dretgiras, e davart las mesiras ed ils pais decideva

25 d'october 1570 da las Trais Lias per cumbatter la cumpra d'uffizis (l'uschenumnà pratigar), la cumpra da vuschs e la corrupziun. Las Lias e la Dieta federala avevan già empruvà da cumbatter talas praticas cun decrets che scumandavan d'acceder ad uffizis publics u da giudair auters avantatgs cun cumprar vuschs, far regals, empermischns u invitaziuns a pasts da festa. Il Kesselbrief pretendeva da mintga mess (deputà a la Dieta federala) ch'el engiria d'esser vegni elegi senza corrupziun ed intrigas e ch'era el sez na veglia corrumper nagin. En pli stuevan ils uffizianti ed outras personas activas en la politica engirar da betg acceptar u far regals per caricas u delegaziuns diplomaticas ni da sa servir d'autras intrigas. Cuntravenziuns vegnivan quittadas cun la perdita da l'onur e da la facultad. Il num Kesselbrief renviescha eventualmain a la gronda chaldera (tudestg Kessel), en la quala ils uschenumnads pratigants, quels che compravan uffizis, preparavan lur tschaveras, el po però era derivar dal pled tudestg kesselen, vul dir vagabundar (campagnas electorales per cumprar uffizis). Questa lecha ha gì mo pauc effect en la pratica.

Martin Bundi

Brev dals traís sigils

La Brev dals traís sigils, decretada da la Dieta da las Trais Lias ils 6 da favr 1574, scumandava la rimnada spontana da fullas armadas. La Lia Grischa aveva già stipulà in tal scumond ils 24 da schaner 1551. La brev era naschida sin fundament da differents eveniments, sco quel da la Guerra da charniertg cunter ils pensiunaris da la Frantscha ch'aveva provocà la dretgira nauscha da Zuoz (1565) e la sullevaziun davant Cuira (1572) cun la dretgira nauscha successiva e l'execuziun da Johann von Planta. Savens vegnivan talas fullas malduvradas dals manders da las partidas e facziuns. Las dretgiras nauschas, furmadas dals rebels, e lur giurisdicziun arbitraza suminavan la fiduzia en las dretgiras ordinarias e ristgavan da sa perder en l'anarchia. Cun sustegn dals cumins aveva la Dieta perquai scumondà en la brev, sut paina corporala e materiala, revoltas, arrotschaments cun bandieras, scuts ed armas sco era «viadis sin ils cumins» (viadis d'agitaziun politica e militara). Cuntravenziuns a quest scumond vegnivan sentenziadas dal cumin u, en cas pli gravants, d'ina dretgira criminale installada dal stadi. Cun l'acceptaziun da quest decret tras ils cumins è quel vegni elevà ad ina lescha statala. Perquai che tut las traís Lias avevan agiuntà lur sigil al document, ha quel obtegnì il num Brev dals traís sigils. Il scumond ha però strusch gi effect, perquai ch'il Stadi da las Trais Lias na disponiva betg d'ina pussanza centrala ch'avess pudi garantir l'execuziun da quel. Ils tumults han provocà vinavant dretgiras nauschas arbitrarias ch'en s'accumuladas durant ils Scumbigls grischuns.

Martin Bundi

Refurma dal pajais (1603)

Decidida il 1603 da las dretgiras da la Republica da las Trais Lias sin iniziatiava da la Sinoda evangelic-retica per metter ina fin a la corrupziun che prendeva suramaun en la politica ed en la giurisdicziun, oravant tur en Vuclina. Questa refurma radicala, deliberada dal Congress grond a Cuira il schaner 1603, sa basava sin il model approvà da la radunanza da l'Engiadina Ota a Zuoz il december 1602. La Brev da federaziun dal 1524 è vegnida confermada e las dretgiras èn vegnidis obligadas da preleger il Kesselbrief mintg'onn a l'occasiun da la tschentada da cumin. Per cumplèttar la Brev dals traís sigils han ins cedi a la gleied da las Lias ed als sub-

dits il dretg da far recurs tar las Trais Lias respectivamain tar ils cuseggs e cumins. Ils uffizis en las Terras subditas ed a Maiavilla duevan vegnir repartids sin las dretgiras autas tras la sort u en roda fixa e senza «praticas», vul dir pajaments. Ils chaus-lia eran obligads ad ina surveglianza seriosa, e cumpraders e vendiders d'uffizis ristgavan grevas puniziuns. Tut ils cumissaris e mess da las Lias eran obligads da preschenttar il rendaquant. Ils uffizianti engaschads en las Terras subditas na dastgavan betg occupar in auter uffizi (exceptà quel d'in cumissari spezial elegi), els mantegnevan però lur dretgs d'uffizi tenor ils statuts vertents. L'abus da proclamar sentenzias corruptas sut in pretext uffizial per s'enrigir personalmain (vendita da sentenzias) era scumondà severamain. A mintga mandatari vegniva perquai attribui in chancelier saramentà da las Lias ch'incassava, sco fiscal, era ils daners per la Camera dominicale (cassa statala). Quest mandatari na dastgava betg derivar da la medema Lia sco l'uffiziant u esser parentà cun quel. Las decisius uffizialas stuevan esser signadas dal fiscal ed entravan en vigur pir suenter il pajament da l'uschenumnà Kammergeld (la part per la cassa statala). Mintga uffiziant e fiscal stueva cudeschar sias entradas e render quint a la Dieta. Il vicari aveva dad esser imparzial e stueva sa cuntentiar cun sia paja uffiziala. L'instanza da recurs eran las Trais Lias che giuditgavan suenter avair tadlà omaduas partidas. Plinavant han ins definì las cundiziuns da basa per l'elegitbladad dals uffizianti en las Terras subditas, lur salaris, la repartiziun dals custs, las taxas per daners da sigil e.u.v. Sch'in uffiziant midava en in'austra dretgira, pudeva quella – per impedir engions – proponer quel pir suenter 10 onns sco uffiziant en ina Terra subdita.

En la dumonda confessiunala han ins mantegnià las disposiziuns dals Artitgels da Clavenna e dals Artitgels da las bandieras che scumandavan a pussanzas estras da s'addressar senza permisiun a las vischancas. Affars statals urgents avevan ils chaus-lia u il Congress grond da liquidar immediat. Per mintga dretgira auta avevan quatter umens saramentads da survegliar che la refurma vegnia respectada, ed els pudevan convocar ina dretgira nauscha che sa cumponiva da mintgamai in giurà per dretgira auta, determinà tra la sort sco assessor, e d'in da quels sco derschader. Ses champ da competenza eran: painas a corp e bains, a vita ed onur, e qui senza pussaivladad d'appellaziun. Ulterioras disposiziuns: la dumengia era son-tga, quai vul dir ch'il traffic da sauma e da martganza era scumondà, cun excepziun dals transports directs (express) ch'eran permess suenter il predi, sch'il privels pretendevan ch'ins traversass immediat muntognas e lais. Nagina vischancna na dueva engaschar in plevon senza che quel fiss vegni recepi avant dal Chapitel catedral respectivamain da la Sinoda evangelic-retica.

La refurma dal pajais ha provocà a partir dal 1607 in'unda da dretgiras nauschas ch'han inizià ed accumpagnà ils Scumbigls grischuns. Ella n'ha percuter betg pudì impedir la corrupziun, e ses intents principals èn restads maculatura.

Adolf Collenberg

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istoria grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lit.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libraria.

Nua pon ins studegiar rumantsch?

Ils 20 da settember cumenzan puspè las prelecziuns a las universitads svizras. Tge purschida datti per students che vulan s'approfundar en la lingua, litteratura u cultura rumantscha? Ina survista

DA CLAUDIA CADRUVI / ANR

Friburg

Tge san ins studegiar?

La suletta universitat che porscha rumantsch sco rom principal è quella da Friburg, nua ch'ins po studegiar «Linguatg e litteratura rumantscha». Cumpigliads en il studi èn: la linguistica, il svilup dal rumantsch e la belletristica dal 19avel tschiantaner fin oz.

Cumpareglia cun l'Universitat da Turitg dat il studi a Friburg da pli paisa a la fumaziun linguistica che a la litteratura. Ils students frequentan per exempli in seminar da translaziun e vegnan introducids en il rumantsch grischun.

En il futur vegin la partizun rumantscha a collavarur pli stretg cun l'institut per plurilinguitad da l'Universitat a Friburg e porscher da pli prelecziuns communablas. Uschia pon ins garantir la cintinuitad en la purschida rumantscha.

Premissas

Per cumerizar in studi da rumantsch dovrà la matura e bunas enconuschienschas d'in idiom rumantsch. Il latin n'è betg obligatoric, vegn dentant cusseglià per il studi da rumantsch sco rom principal.

Diploms

Ins po acquistar sustants diploms: magister secundar, bachelor, master, scolast gimnasial e doctorat.

Per il bachelor fan ins 120 puncts en il rom principal e 60 en il rom secundar. Il master dovrà lura anc 90 puncts supplementars, respectivament 30 puncts.

Per il diplom da scolast secundar fan ins en il rom principal 50 puncts, en il rom secundar 30 puncts.

Professer ed assistents

Georges Darms maina la partizun «Linguatg e litteratura rumantscha». Dal 1999–2003 è Darms stà vicerecurt da l'Universitat da Friburg. *Renzo Caduff* è assistent. L'onn proxim cumenza era *Barbla Etter* sco assistenta. *Clà Riatsch* è professer envidà per duas uras l'emna.

Prelecziuns e seminaris il semester d'autun 2010

Georges Darms:
«La descripcziun linguistica dal rumantsch»
«Translaziun: teoria e pratica»
«Il bun diever da las preposiziuns»
Clà Riatsch e Renzo Caduff:
«Alpenmythen in den vier Literaturen der Schweiz»
Renzo Caduff:
Curs pratics da linguatg, part I e II
Curs d'emprender sursilvan (per students na-rumantschs)

Students

Da preschent studegian otg personas rumantsch a Friburg: dues fan il studi da scolast secundar, in student fa il bachelor, traies il master e dus èn doctorands. Vitiers vegnan anc singuls students che fan rumantsch sco «soft skills».

Dapi che las scolas autas pedagogicas han surpiglià la fumaziun da scolasts secundars ha Friburg pers blers students. Georges Darms deplorerscha il svilup – cunzunt perquai che las scolas autas pedagogicas porschian mo pli ina fumaziun marginala da rumantsch.

Nua datti jobs?

Suenter il studi da rumantsch a Friburg pon ins lavurar en suandantas clamadas: scolast, translatur, schurnalist, linguist etc. Anteriurs students da Georges Darms lavuran oz tar la Lia Rumantscha, il Dicziunari Rumantsch Grischun, il servetsch da translaziun dal chantun, Radio e Televisiun Rumantscha, tar differentas gasettas, en scolas seundaras e gimnasials.

Infurmaziuns e contact

www.unifr.ch/rheto
georges.darms@unifr.ch

Turitg

Tge san ins studegiar?

«Scienza da litteratura e linguistica rumantscha» pon ins studegiar a Turitg sulet sco rom secundar – betg sco rom principal. Las tematicas centralas dal studi da la litteratura rumantscha èn: litteratura ed ideo-logicia dal «moviment rumantsch», tradizion e modernisazion litterara en il context europeic, litteratura e plurilinguisse, canon e cunterdiscurs en in context minoritar.

Las tematicas centralas dal studi linguistic èn: l'istoria da la lingua, la descripcziun da la lingua actuala, discussiun davart la norma scritta, standardisazion dal rumantsch, meds da comunicaziun rumantschs, sociolinguistica dal Grischun.

Cumpareglia cun l'Universitat da Friburg s'occupa il studi a Turitg pli fitg cun la litteratura che cun la lingua.

Premissas

Per cumerizar in studi da rumantsch dovrà la matura ed enconuschienschas d'in idiom rumantsch che pon vegnar perfecziunadas durant il studi. Latin è obligatoric per il bachelor.

Diploms

Ins po acquistar sustants diploms: bachelor, master e doctorat.

L'Universitat da Turitg enconuscha duas sorts roms secundars: il rom secundar grond ed il rom secundar pitschen. Per in bachelor fan ins 60 puncts en il rom secundar grond e 30 en il rom secundar pitschen. Il master dovrà lura anc 30, resp. 15 puncts supplementars.

Professer ed assistents

Clà Riatsch maina la partizun «Scienza da litteratura e linguistica rumantscha». *Matthias Grünert* è assistent superior e prepara da presentant sia abilitaziun. *Valeria Badilatti* è assistenta, l'onn proxim vegn anc vitiers *Rico Valär*, *Mevina Puorger* e *Renata Coray* lavuran sco incumbensadas da curs.

Prelecziuns e seminaris il semester d'autun 2010

Clà Riatsch:
«Poesia rumantscha 1980–2010»
«L'animal en la litteratura rumantscha»
Matthias Grünert:
«Il far talian – interferenzas en texts rumantschs»
Mevina Puorger:
«Vallader: teoria e pratica»
Rico Valär:
«Redaciun, analisa e metodos per la retoromanistica»

Students

Per il mument studegian diesch personas rumantsch a l'Universitat da Turitg e quatter personas èn londervi da far il doctorat. Plinavant visitan anc quatter absolvents da la Scola auta pedagogica tschertas prelecziuns da rumantsch (15 puncts).

Tranter ils students sa chattan adina puspè singuls che na pledan betg rumantsch sco lingua materna. Els perfecziuneschan la savida da la lingua durant il studi.

Nua datti jobs?

Suenter il studi da rumantsch a Turitg pon ins lavurar en suandantas clamadas: scolast, translatur, schurnalist, linguist, bibliotecar, lector etc. Anteriurs students da Clà Riatsch lavuran oz en: la chanzlia federala, scolas e gimnasiis grischuns, Radio e Televisiun Rumantscha, ina chasa editura, l'Agentura da novitads rumantscha.

Infurmaziuns e contact

www.rose.uzh.ch/studium/faecher/raetorum.html
riatsch@rom.uzh.ch
gruenert@rom.uzh.ch

Genevra

Tge san ins studegiar?

Il studi da rumantsch a Genevra sa drizza en emprima lingia a students che na discurran anc betg rumantsch. Students che san già rumantsch vegnan instruïds per part en lur idiom. Ins po tscherner quest studi sco modul liber da selecziun.

Las finamiras: Ils students duain vegnir sensibilisads per linguis minoritaras e spezialmain per il depurtament pluriling. Els empredan d'enonuscher ina civilisaziun montagnarda. Suenter in onn duain ils students pudair leger e chapir texts normals rumantschs.

Tematicas ch'ins ha tractà il ultims onns: rapports da Rumantschs sin viadi, la litteratura dapi il 1945 – tradizion ed avertura.

Mint'auter onn vegn purschi in'ema da studi en ina regiun rumantscha, il 2009 per exempli a Lumbrein.

Premissas

Il modul rumantsch frequentan oravant tut students da la facultad filosofica. Era «auditors», vul dir personas d'ordaifer l'universitat che s'interesseschon per la cultura rumantscha, èn bainvegnidas.

Diploms

Suenter ils examens da rumantsch han ils students 12 puncts. Quels èn valaivels en l'entira facultad filosofica, ma per exempli er a la «école de traduction et d'interprétation». Ils «auditors» dastgan medemais main far in examen, els na survegan dentant nagins puncts.

Professer

Clau Solèr instruescha il modul rumantsch ch'è integrà en il departament «langues romaness». Solèr n'ha nagin assistent, po dentant engaschar in dals students avanzads sco monitour. Lez accumpagna ils novs students ed instruescha per part lingua.

Prelecziun e curs d'autun 2010

Clau Solèr:
«Initiation au rumantsch grischun»
«Le romanche e le comportement bilingue»
«Contes e mythes – La tradition orale»

Students

En tut han diesch students absolvì l'onn passà ils examens. Cun il nov sistem da studi frequentan adina dapli students sin il stgalim da master d'autras facultads il modul rumantsch. Dus students da la «école de traduction et d'interprétation» han terminà lavurs da master en connex cun il rumantsch. Quests students ha Clau Solèr accumpagnà.

Plinavant han quatter auditurs frequentà ils curs. Tranter ils auditurs sa chattan savens personas cun ragischs grischunas.

Nua datti jobs?

Cun il modul da rumantsch na sa qualifitgeschan ils students betg per plazzas specificas. Ma anteriurs students da Clau Solèr han profità e per part lavurà pli tard cun il rumantsch: Ina persona fa oz in film sur da la Rumantschia, ina autre ha translatà blers texts rumantschs ed in anteriur student ha scrit la lavur da licenziat sur da la germanisaziun da las scolas en Tumleastga.

Infurmaziuns e contact

<http://www.unige.ch/lettres/roman/rhetoromanche/index.html>
Clau.Soler@unige.ch

Da Sarajevo a New York

Ina survista dal 20avel secul

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ Nus eschan adina pli entretschads en lioms ch'ans collian cun l'entir mund. Quai è l'uscheditga globalisaziun. Co èsi vegni adaquella? Quai chapesch'ins sa profundond en l'istorgia dals davos nov decennis, dapi l'entschatta da l'emprima da quellas guerras ch'ins numna gist mundiales. Pliras survistas da lezs decennis èn cumparidas cun occasiun da la midada da millenni. Pir 2002 ha ina gronda chasa editura da la Peninsla taliana publitgà in bun manual* davart quel temp, elavurà da dus docents da l'Universitat da Roma e destinà spezialmain per lur public doctorand. Il text da 19 chapitels e 416 paginas, complettà da 17 chartas geograficas, in register ed il cuntegn, resumescha il gir dal mund en 87 onns, da l'attentat serb da Sarajevo ils 28 da zercladur 1914 als attentats arabs da New York e Washington ils 11 da settembre 2001. Suenter mintga chapter datti ina resumaziun ed ina bibliografia. I manca ina cronologia; ina tala faschess da basegn per s'orientar en la spessaglia dals fatgs rapportads. Significativ è il punct da vista talian, cunzunt davart l'emprima guerra mondiala, e pliras omissiuns areguard minoritads relevantas da China (Uigurs e Tibetans), Spagna e schizunt il Tirol dal sid.

Mazzacras snuaivlas

Ils texts davart las duas guerras mundiales, e denteren la spagnola da 1936–1939, sa distinguon entras lur umanitad. Ils auturs n'hant betg scrit be in'istorgia dals stadi, mabain er ina da la glieud. Cumbats da 1916 en Frantscha, per exempl, «en stads ina mazzacra snuaivla, forsa la pli sgarschaivla da l'istorgia umana en in spazi uschè pit-schen; passa 600 000 umans d'omaduas varts èn morts tranter favrer e zercladur be en la battaglia da Verdun, bunamain in million sper il flum Somme en ils sis mais suenter» (pp. 13–14). La schulda da l'emprim conflict mundial «na savva precis pertge ch'ella cumbattia; ella resentiva la guerra sco ina sort tribulaziun naturala ch'ins duaja endirar cun resignaziun (...). Il senn dal duair e la smanatscha da vegnir executà n'impedivan betg da palesar l'atgna tema u aver siun encunter la guerra cun acts da vaira refusa. Ils pli derasads eran ils individuals, da la refusaziun da far servetsch militar, la deserziun (...) e la mutilaziun da sasez (...). Pli darar sa reballavan entiras gruppas; (...) quai è success adina pli savens cun la prolongaziun da la guerra» (pp. 16). Ils auturs fan endament «la mazzacra da passa in million Armen, commessa dals Tircs durant l'emprim conflict mundial» (p. 190). Lur en Spagna: «Trais onns da guerra civila han laschà enavos in'ierta greva da

malencurada e devastaziuns. Var 300 000 personas èn mortas, sco era dieschmillis unfrendas d'onns ed onns d'oppressiun suenter 1939. Quasi 300 000 umans èn ids en exil (...). En la guerra civila spagnola han ins duvrà per l'emprima giada metodos e tecnicas guerrilas che l'Europa ed il mund han lur emprendì d'enconuscher en ina proporzion bler pli gronda, sco bombardaments da vitgs e citads, repressaglias e razzias» (pp. 132–133). Areguard la seconda guerra mondiala menziunan ils auturs «50 millioni unfrendas, da las qualas 2/3 civilas (...), bombardaments da citads senza distincziun, fomazs, violaziuns frequentas da mintga regla umanitara, il svilup da mez da destruziun massiva (...). A la fin è vegni in trauma moral dubel, l'emprim pervi da las revelaziuns starmentusas davart ils malfatgs dals nazis ed il genocidi dals gidieus, lura pervi da la bomba atomica» (p. 206).

Las responsabladdads talianas

Ils auturs na schanegian betg lur agen pajais areguard las responsabladdads: «La disputa tranter ils neutralists ed ils instigadars a la guerra han manà a fin Salandra, chau da la regenza, Sonnino, minister da l'exterior, ed il retg. Gia l'atun 1914 (...) èn Salandra e Sonnino entrads adascus en relaziuns cun l'Entente [Frantscha, Gronda Bretagna e Russia, G. S.-C.] (...). Finalmain, d'accord be cun il retg, senza infurmà il parlament e tschels commembers da la regenza, hani decidì d'acceptar las propostas da l'En-

tate, suttascrivend il patg da Londra ils 26 d'avrigl 1915 (...). Tenor lez dueva l'Italia, en cas da victoria, survegnir il Trentin, il Tirol dal sid enfin al cunfin 'natural' dal Brenner, [la Provinza marittima austriaca (PMA)] ed ina part da la Dalmazia cun bleras inslas adriaticas [oz en Croazia, G. S.-C.]» (p. 11). La PMA cumpigliava Trieste, Gurize/Gorizia, lur retroterra slovena e l'entira Istria. Il retg ha lura sfurzà la Chombra da deputads da dar plainpudair a la regenza; sin quai ha questa declerà la guerra a l'Austria-Ungaria, alliada cun l'Italia dapi 1882. Ils auturs menziunan lura las propostas da pasch da l'imperatur austriac e dal papa 1917, refusadas da l'Entente che n'ha betg vuli resguardar «il burdi da dolurs adossà da la guerra» (p. 22). L'agid guerril decisiv dals Stadi unids (SU) 1918 ha possibilità 1919–1920 d'imponer patgs malgists a las terras victorisadas, «cundiziuns umiliantas ch'offendevan profundamain la luschezza naziunala ed ils interess da Germania (...). L'Ungaria (...) n'ha betg pers be ils pajais slavs che dependevan enfin lura da Budapest, mabain era varsquants intsches cun popolaziuns cunzunt ungaraisa» (pp. 28–29). Ils auturs menziunan l'attribuzion da l'antierura PMA a l'Italia, ma omettan il Tirol dal sid; tgi sa sch'i sa turpegan d'in'annexiun anc adina en vigur che violava il principi d'autodeterminaziun proclamà 1918 dals SU? 1940 ha il medem retg talian suttascrit puspè ina declaraziun da guerra, questa giada cunter la Frantscha e la Gronda

Bretagna, sias aliadas da 1915–1918.

Set decennis da terrur

Atras bunamain l'entir manual van ils malfatgs d'in stadi, il pli vast dal glob, fundà sin la terrur durant set decennis, numnadament la Russia, 1924–1991 «Uniun da republicas socialistas soviéticas (URSS)» (p. 46): «Gia 1918 ha il reschim revoluziunar rinforzà sias varts dictatorias (...). El ha entschavì en decembre 1917, instituind ina polizia politica ed ina Dretgira revoluziunara centrala che dueva giuditgar tgi che n'obedeschia betg a la 'pussanza da lavorers e purs' (...). En zercladur 1918 èn tuttas partidas d'opposiziun vegnidas scumanadas. Da lur ennà faschevan arrestaziuns arbitraras ed execuziuns summaras d'uscheditgs inimis socials part dal mintgadi» (p. 40). 1929–1933 ha Moscva sfurzà ils purs da s'associar en manaschis collectivs: «Millis han ins schluppettà suenter process summars. Milliuns purs han ins deportà cun lur famiglias en Sibiria u en il Nord, serrà en champs da lavour sfurzada u bandunà en terras inospitalas (...). 5 millioni umans èn morts, t. a. fetg blers uffants» (pp. 123–124). Davent da 1935 han ins puspè deportà millioni umans «en champs da lavour situads en las parts las pli inospitalas da l'URSS» (p. 126). Tranter 1929 e 1941 «valitesch'ins ch'il reschim haja fatg var 10 – 11 millioni unfrendas» (p. 127). El ha lur exportà sias metodas 1937 en la Republica spagnola, nua ch'«agents soviétics han gidà a liquidar in'entira partida» (p. 132), e cunzunt en ils pajais europeics occupads 1944–1945 da l'Armada cotschna. Ils auturs citeschan (p. 210) in pled fatg 1946 da l'antierur emprim minister britannic Winston Spencer Churchill (1874–1965): «Dal Mar baltic enfin a Trieste sper il Mar adriatic è ina tenda da fier crudada sin il continent (...). Ina tala Europa n'è segir betg quella che nus vulevan liberar cumbattend.»

Ils pievles europeics serran las retschas

Ils pajais europeics libers han replitgà a la sfida sovietica cooperond adina pli stretgamain aifer instituziuns cumiavlas che han sa sviluppadas 1993 a l'Uniun europeica (UE). L'adesiun a sia uniu mone-tara dependeva da «criteris da convergenza che duevan garantir la stabilitad da la munaida nova e la credibladad finanziara» (p. 386); ils auturs suttastritgan l'efficacitad da lezzas normas per corregger las politicas economicas. La democrazia ha progredi en l'Europa dals davos trenta onns. Svanidas èn l'emprim las dictatures da Portugal, Grezia e Spagna: «In assagl grec da surprisa per annectar la Cipra, da vegl ennà partida tranter ina cumiunanza greca ed ina tirca, è finida 1974 en

moda funesta. La Turchia, militarmain pli ferma, ha reagi occpond ina part da l'insla. La disditga ha sfurzà ils colonels grecs da surdar la pussanza a las partidas democraticas» (p. 309). Ils auturs resumeshan lura la democratisaziun en Spagna, omettend dentant la reforma che ha mess fin al centralissem e meglierà la situaziun da trais pievles periferics, ils Bascs, Catalans e «Galegos». Decisiva è stada lura la democratisaziun da plis pajais tranter il Mar nair ed il Mar baltic suenter la fin da la tenda da fier. Tuts s'unescan plaun a plaun cun nossa vasta «societad dal bainstar» (p. 281) basada sin il «surpli da consum» (p. 282) e «la revoluziun electronica» (p. 354) e preoccupada da «l'impostazion da l'aria e la mar» (p. 353).

«Pasch sin terra»

En nossas societads viven minoritads «fundamentalistas, pia che sa baseshan sin ils fundaments oriunds da la Bibla. Da vegl ennà èni activas en las baselgias cristianas, spezialmain tar ils protestants americans (...). Nov èsi ch'ellas èn vegnidas pli vesaivas ed agressivas» (p. 365); quai ves'ins gist ussa tranter ils cussegliaders da president George W. Bush. Ma noss pajais ritgs, cun ina porporziun creschenta da glieud attempada, èn pertugads d'in process global: «Oz vegni emigrà da mintga intschess pauper dal mund vers mintga regiun ri-tga (...). Quai ha chaschunà respotas da tema e refusa, en cas extremis schizunt da vaira xenofobia, persunifigond la veglia tema da l'Occident da vegnir inundà da pievles pli numeros e demograficamain pli vitals» (p. 363). Er il fundamentalissem è global e pertugga tuttas religiuns. Fundamentalists musulmans sesents en l'America han commess ils attentats da 2001 en num «d'ina guerra sontga ch'ins duaja far dapertut e cun mintga mez encunter ils inimis da l'islam e cunzunt ils SU» (p. 397). Bin Laden è milliardari, ma in musulman vegn savens fundamentalist considerond las ingiustias che tutgan ses concorrents e che l'electronica derasa en l'entir mund. Qua vegn endament in clom profetic drizzà avant quaranta onns a tuts umans da bona veglia: «L'enciclica 'Pacem in terris' da 1963 s'occupava cunzunt cun las relaziuns internaziunalas ed admoniva las pussanzas a negoziar ed ils pievles a cooperar. Plinavant exprimev'la in'avertura relevanta envers ils pajais gist emancipads ed ina offerta da dialog a tschellas religiuns» (p. 286). Ils plis pajais emancipads enturn 1960 fan ussa part dal mund dischavantagià. Dastgainsa surlaschar la fom e said da gistica als suicids terroristi?

* Giovanni Sabbatucci e Vittorio Vidotto, *Storia contemporanea. Il Novecento*. Roma e Bari (Gius. Laterza e Figli, ISBN 88-240-6552-8) 2002.

«A chasagiaud jau in bun toc chaschiel»

CUN ANDREAS CAMINADA HA DISCURRÌ
GION NUTEGN STGIER / ANR

■ En Svizra avain nus sis cuschiniers che han retschet dals experts dal «Gault Millau», la bibla per mangiabains, 19 puncts. In da quels cuschiniers è Andreas Caminada, il Lumnezian che maina gia divers onns cun success il «Schauenstein» a Farschno, in dals megliers restaurants da l'entir mund.

Vus tutgais tar l'elita dals cuschiniers svizzers, gea schizunt tar l'elita dals megliers cuschiniers da l'entir mund. Descrivai Vossa vita professiunala.

Andreas Caminada: Cuschinier è già d'uffant stà mia professiun da siemi. A Laax hai jau fatg l'emprendissadi da cuschinunz, laverà suenter a Vancouver, lura tar Beat Bolliger en il «Walserhof» a Claustra, a Turitg tar Hanspeter Hussong e plinavant tar Claus-Peter Lumpf a Baiersbronn. Gia baud hai jau già il giavisch d'avair insatge agen e l'onn 2003 è quel siemi i en vigur cun l'avertura dal chastè «Schauenstein» sco ustria e hotel.

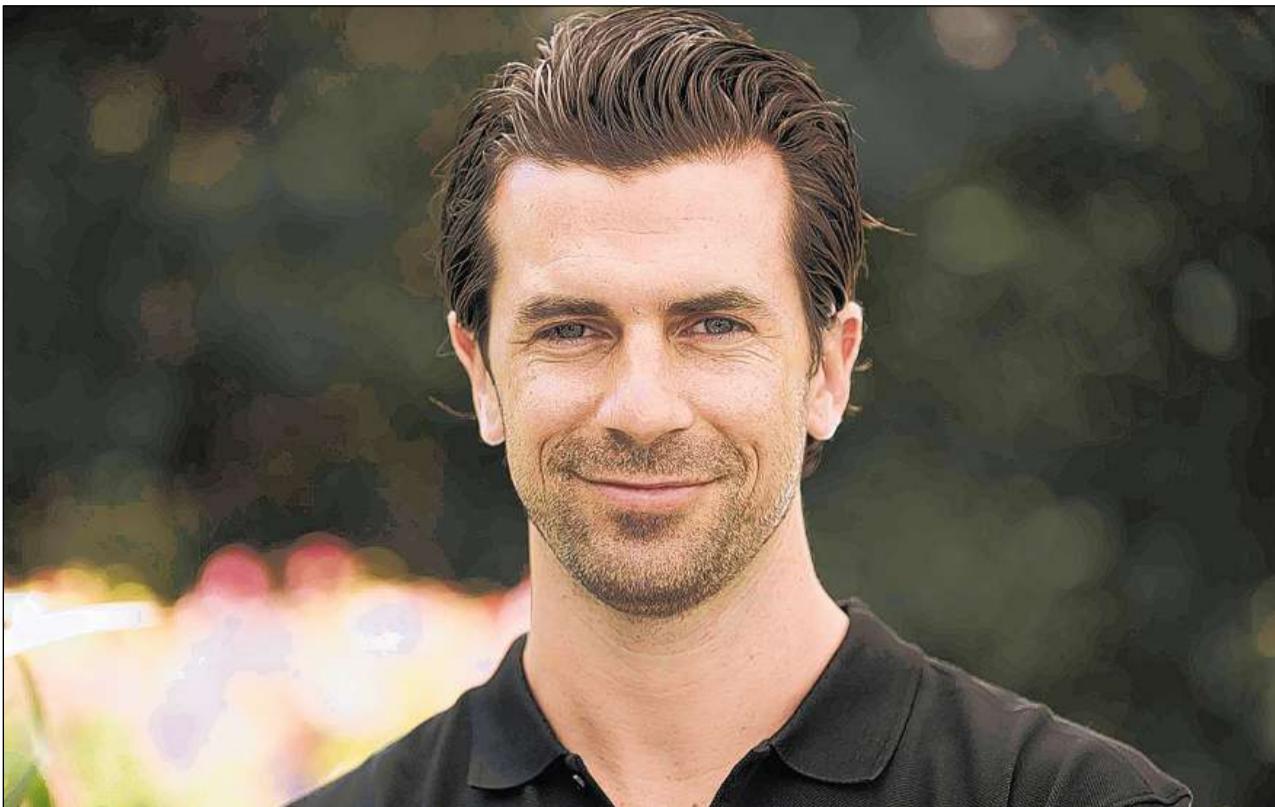
Sco cuschinier da renun, gea schizunt sco «star da pop», sco quai ch'ils redacturs dal «Gault Millau» descrivan Vus, sa perfecziunais Vus er vinavant?

Jau sun permanentamain occupà cun sa perfecziunar e cun metter en pe novs projects, empruar novas tecnicas da cuschinier e naturalmain examinar novs products. Mia filosofia è «Es gibt nichts Gutes, außer man tut es!» La pratica quotidiana ed in sa metter mintga di en dumonda è la meglia scolaziun. Jau s'egli la litteratura cunzunt en las spartas cuschinier, consum e lifestyle ed hai fitg gugent il dialog cun glieud ch'emprouva ed inspresa. Jau vom en quel senn betg a scola, dentant sco impressari e cuschinier da renun entaup jau mintga di novas provocaziuns.

Tegnais Vus er en egl quai che la concurrenza fa?

La concurrenza mantegna mai fit ed interessant è adina da vesair quai ch'ils collegas fan. Sco amatur da la buna cuschina ma lascha er puppragnar, giaud l'atmosfera en auters locals sco er la glieud la quala è davostiers. Tuttina emprov jau da tegnair mes agen profil, il qual ins conuscha.

Vus manais cun grond'amur, dentant er cun grond engaschament, en moda bunamain perfetga gia durant onns il «Schauenstein» a Farschno. Er grazia

Andreas Caminada, il Lumnezian, è in dals megliers cuschiniers da la Svizra ed ha reschet ils davos onns gist en seria puncts, stailas e chapitschas per sia cuschina excellenta.

FOTOS MAD

a Vossas collavuraturas e Voss collavuratur?

Success è mai la prestaziun be d'in singul. Jau hai cumenzà cun in pitschen team ed uss essan nus 30 persunas. Senza quella collavurazion, il plaschair e la stima da la laver è il success betg pussaivel. Mintgin è impurtant e contribuescha sin ses post che nus vegnì adina megliers. Ja sun losch ch'Olivier Friedrich è vegni tscharrì dal «Gault Millau» sco sommelier da l'onn e che jau vegn sustegnì ed accumpagnà già divers onns da mes chef cuschinunz Patrick Waser.

Vus cuschinais ed empruavis er adina puspè d'integrar ils products regionalis en Vossa cuschina artistica. Vus experimetalis er adina puspè e cumbinalis ils products classics dal Grischun. Savais Vus numnar intgins products da la rejun che cumparan adina puspè en Voss menus?

Litgivas, salmelins, charn portg, schambun, charn setga, tschagulas, tartuffels èn genuins da la cuschina grischun e vegnan cuschinads tar nus en moda moderna ed integrads en noss menus. En mes magazin «Caminada» chattais in recept che sa numna «archiv da gusti grischun» e che vegn fatg cun las ingredienzias schambun, chaschiel-chaura e tschagula. Il tema products regionalis è anc adina betg tratg a niz cumplainamain e nus tschertgain da chattar produ-

cents che cultiveschan en quella moda sco nus lain quai. Ina gronda inspiraziun è la fiera emnila a Cuira che nus visitain regularmain. Naturalmain ha la qualitat da constar.

dair l'entir viadi tras ils menus dad A fin Z. Nus ans legrain da mintga visita.

Il «Schauenstein» ha mattai in public internaziunal?

In servis da catering, l'«acasa», ha Andreas Caminada (san.) fundà cun ses ami e cuschinier da renun Sandro Steingruber.

Tge tratgas da la cuschina dal «Schauenstein» duess in giast en nagin cas manchentiar?

Per experimentar l'eveniment general «Schauenstein» vala quai la paina da giu-

«Schauenstein» è daventà oz ina destinaziun per giasts da l'entir mund ed jau hai plaschair ch'igl è reussì a nus da giudair er ordvart il chantun Grischun ina tala irradiazion. Tuttina stem jau cunzunt ils giasts indigens.

Tge giauda il cuschinier da renun Andreas Caminada cura ch'el mangia a chasa u ordaifer?

A chasa giaud jau tratgas simplas, sco in bun toc chaschiel, tgarn setga ubain ina salata frestga. Ordaifer hai ja gugent ina cuschina autentica, locala ubain internazional.

Vus avais retschet sco emprim cuschinier a l'entschatta novembre 2012 in premi da renconuschiantscha dal chantun. Essas Vus stads surstads cura che Vus avais udi da quel premi?

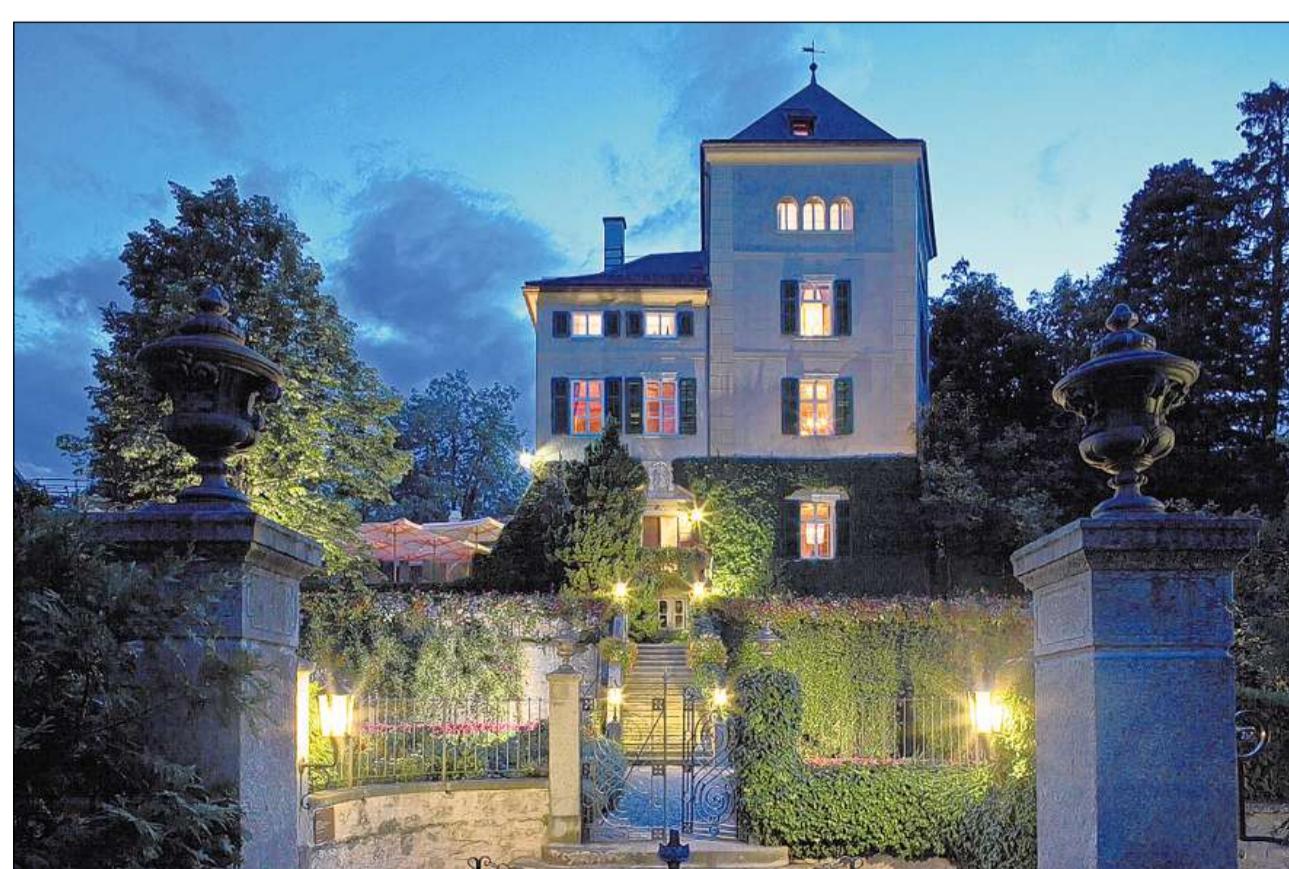
Jau sun naturalmain stà fitg surstà e representanciuss in grond engraziamenti e plaschair che nus essan vegnids undrads dal chantun per nossa laver. La cultura gastronomica che nus tgirain en il «Schauenstein» resplenda sur il cunfin dal chantun e mes team resenta sco stima ch'el vegn observà uschia.

Il premi è stà dotà cun 20 000 francs. Sco quai che blers conuschan Vus han er autres personas profità da quel premi en ina moda u l'autra.

En emprima lingia duai naturalmain il giast profitar da quel, entras novas investiziuns, sco per exemplu la «Remisa», nua ch'i vegn lantschà a partir da quest onn in nov program cultural cun il qual nus lain metter novs terms per la regiun. En il magazin «Caminada» preschentain nus diversas personalitads sco architects, picturs euv. A chaschun da nissa scolaziun da collavuraturi avain nus creà communabel cun in artist grischun in object d'art communabel. Tut quai custa blers daners.

Uss avais Vus schizunt publitgà in magazin. Tge cuntegna quel, nua survegn'ins quel e quant gronda è l'ediziun?

Sco tar tut quai che nus preschentain a noss clients avain nus er mess tar quella ediziun gronda paisa sin intgins detags. Fotografias inscenadas grondius, istorias plain tensiun da glieud, regiuns e products e nus preschentain al lectur l'art da cuschinier e l'applicaziun da diversas tecnicas da cuschinier. «Caminada» cumpara duas giadas ad onn en tudestg ed englais. Da retrair è il magazin en librarías elegidas u per internet sur l'adressa magazin@andreascaminada.com per il pretsch da 28 francs u sco abunnamenti duas giadas l'onn per 52 francs.

Il chastè «Schauenstein» a Farschno, in paradis per mangiabains e persunas cun buccas e nas fins.

Sandro Steingruber ed jau avain fundà l'onn passà nissa atgna interpresa da catering, l'«acasa». Sandro Steingruber va cun l'«acasa» tar ils giasts. Ils menus che nus concepin e preparain communabel en la cuschina dal «Schauenstein» serva Sandro Steingruber sin maisa al client. Il program da puppragnar da l'«acasa» survegn ins dapertt nua ch'ospitants vulan giudair en las atgnas quatter paraids la qualitat dal «Schauenstein».

Tge traïs giavischs avais Vus anc per il «Schauenstein»?

Jau hai naturalmain anc blers giavischs quai che pertutga il «Schauenstein». In giavisch è bain da far vinavant surprisa a nissa giasts, mantegnair la buna atmosfera e tgirar vinavant quai che nus avain cuntanschi. Plinavant giavisch jau ch'i gartegia a nus er en l'avegnir d'esser adina in pass enavant e che nus savain mantegnair il nivel internaziunal en la gastronomia da renun e che nus savain anc complettar quella. Naturalmain va nagut senza collavuraturi engaschads e motivads.